

PEDAGOGIK MAHORAT

2
2024

ISSN 2181-6883

PEDAGOGIK MAHORAT

Ilmiy-nazariy va metodik jurnal

2-son (2024-yil, fevral)

Jurnal 2001-yildan chiqa boshlagan

Buxoro – 2024

ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО

Научно-теоретический и методический журнал

№ 2, 2024

Решением Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан от 29 декабря 2016 года журнал включён в перечень изданий, рекомендованных для публикации научных результатов статей по направлениям «Педагогика» и «Психология».

Журнал основан в 2001 году.

Журнал выходит 12 раз в год.

Журнал зарегистрирован Бухарским управлением агентства по печати и массовой коммуникации Узбекистана.

Свидетельство о регистрации средства массовой информации № 05-072 от 22 февраля 2016 г.

Учредитель: Бухарский государственный университет

Адрес редакции: 200117, Узбекистан, г. Бухара, ул. Мухаммад Икбол, 11.

E-mail: nashriyot_buxdu@buxdu.uz

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Главный редактор: Адизов Бахтиёр Рахманович – доктор педагогических наук, профессор

Ответственный редактор: Сайфуллаева Нигора Закиралиевна – доктор философии педагогических наук (PhD)

Хамидов Обиджон Хафизович, доктор экономических наук

Бегимкулов Узакбай Шаимкулович, доктор педагогических наук, профессор

Навруз-заде Бахтиёр Нигматович, доктор экономических наук, профессор

Ибрагимов Холбой Ибрагимович, доктор педагогических наук, профессор

Расулов Тулкин Хусенович, доктор физико-математических наук, профессор

Янакиева Елка Кирилова, доктор педагогических наук, профессор (Болгария)

Андрienko Елена Васильевна (Институт физико-математического, информационного и технологического образования НГПУ, Новосибирск, Россия)

Ромм Татьяна Александровна (Институт истории, гуманитарного, социального образования ФГБОУ ВО НГПУ, Новосибирск, Россия)

Чудакова Вера Петровна, кандидат психологических наук (Национальная академия педагогических наук Украины, Украина)

Хамроев Алижон Рузикулович, доктор педагогических наук (DSc), профессор

Каххаров Сиддик Каххарович, доктор педагогических наук, профессор

Махмудова Муяссар, доктор педагогических наук, профессор

Козлов Владимир Васильевич, доктор психологических наук, профессор (Ярославль, Россия)

Таджиходжаев Закирходжа Абдусаттарович, доктор технических наук, профессор

Аманов Мухтор Рахматович, доктор технических наук, профессор

Ураева Дармоний Саиджановна, доктор филологических наук, профессор

Дурдиев Дурдимурод Каландарович, доктор физико-математических наук, профессор

Махмудов Насыр Махмудович, доктор экономических наук, профессор

Олимов Ширинбой Шарофович, доктор педагогических наук, профессор

Чариев Иргаш Тураевич, доктор педагогических наук, профессор

Киямов Нишон Содикович, доктор педагогических наук, профессор

Шомирзаев Махматмурод Хурамович, доктор педагогических наук, профессор

Рузиева Дилноза Исомжоновна, доктор педагогических наук, профессор

Курбонова Гулноз Негматовна, доктор педагогических наук (DSc), профессор

Тухсанов Кахрамон Рахимбоевич, доктор филологических наук (DSc), профессор

Назаров Акмал Мардонович, доктор психологических наук (DSc), профессор

Дилова Наргиза Гайбуллаевна, доктор педагогических наук (DSc), профессор

Жумаев Рустам Ганиевич, доктор философии политических наук (PhD), доцент

Нуруллоев Фируз Нумонжонович, доктор философии педагогических наук (PhD)

Навруз-заде Лайли Бахтиёровна, доктор философии экономических наук (PhD), доцент

Халикова Умида Мировна, доктор философии педагогических наук (PhD), доцент

TALABALARGA QADRIYATSHUNOSLIKNING SHARQONA ILDIZLARI HAQIDA BILIM BERISHNING NAZARIY ASOSLARI

*Hakimova Nargiza Supxonovna,
Buxoro davlat universiteti Maktabgacha ta'lim
kafedrasida dotsenti, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

Maqolada tarbiyaviy ishlar metodikasi fani asosida talabalarga qadriyatshunoslikning sharqona ildizlari haqida bilim berishning nazariy asoslari, jahon olimlarining qadriyat tushunchasiga bergan izohlari, falsafiy yondashuvlari, qadriyatlar mavzusi diniy dunyoqarashlar va ularning eng qadimgi shakllari, o'ziga xos ilohiy qadriyatlar, qadimiy kitoblarda muayyan ilohiy qadriyat tizimlarining aks etishi, qadriyatlar tizimining takomillashib, yangicha ko'rinishda namoyon bo'lib borishi, tarbiyaviy ishlar metodikasi fan dasturiga qadriyatlarga oid yondashuvlarni singdirishning dolzarbligi haqida so'z boradi.

***Kalit so'zlar:** qadriyat, mutafakkir, shaxs, dunyoqarash, ma'naviy meros, din, insoniy fazilatlar, milliy urf-odat, psixologik xususiyatlar, inson omili, tafakkur, falsafiy qarashlar, falsafiy oqimlar.*

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ ВОСТОЧНЫМ КОРНЯМ ЦЕННОСТНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ НА ОСНОВЕ ДИСЦИПЛИНЫ МЕТОДИКА ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ

В статье рассматриваются теоретические основы предоставления студентам знаний о восточных корнях ценностной науки на основе дисциплины методика воспитательной работы, комментарии мировых ученых к понятию ценности, философские подходы, предмет ценностей религиозные мировоззрения и их древнейшие формы, специфические богословские ценности, отражение в древних книгах тех или иных богословских ценностных систем, совершенствование системы ценностей и их новое проявление. становление, методика воспитательной работы говорит об актуальности внедрения ценностных подходов в программу науки.

***Ключевые слова:** ценность, мыслитель, личность, мировоззрение, духовное наследие, религия, человеческие качества, национальная традиция, психологические особенности, человеческий фактор, мышление, философские взгляды, философские течения.*

THEORETICAL BASIS OF TEACHING STUDENTS ABOUT THE EASTERN ROOTS OF VALUES

The article examines the theoretical foundations of providing students with knowledge about the Eastern roots of value science based on the discipline methodology of educational work, comments by world scientists on the concept of value, philosophical approaches, the subject of values, religious worldviews and their oldest forms, specific theological values, reflection in ancient books of certain theological value systems, improvement of the value system and their new manifestation. The formation and methodology of educational work speaks about the relevance of introducing value-based approaches into the science program.

***Keywords:** value, thinker, personality, worldview, spiritual heritage, religion, human qualities, national tradition, psychological characteristics, human factor, thinking, philosophical views, philosophical currents.*

Kirish. Qadriyat bu keng ma'noli tushuncha bo'lib, ijtimoiy rivojlanish jarayonida talabalarga ularning mazmuni, mohiyati, bugungi kundagi dolzarbligi haqida bilim berish muhimdir.

Kishilar qadim zamonlardanoq o'zlarini o'rab turgan olam, undagi narsa, voqea va hodisalar, odamlar o'rtasidagi munosabatlarga baho berganlar, ularning qadri to'g'risida fikr yuritganlar. Zamonlar o'tishi, jamiyat rivoji davomida bu boradagi muammolar ko'paygan, ularni hal qilishning ahamiyati ortavergan. Qadriyatlar mavzusi bir qator dunyoqarashlarning asosida yotgan, ularning markaziy qismini tashkil qilgan. Ko'pgina falsafiy oqimlar va mutafakkirlar ham bu mavzuni chetlab o'tmaganlar.

Adabiyotlar sharhi. Jahon olimlari Sokrat, Platon, Aristotel, Geraklit, Demokrit, J.J.Russo, A.Sen-Simon, Sh.Furye, R.Ouen, I.Kant, M.SHeler, N.Gartman, V.Vindelband, G.Rikkert, Ujeyms, J.Dyui, N.Berdyayev, P.Sorokin, E.Dyurkgeym, T.Parsons va boshqalarning asarlarida qadriyatlar ilmiy-nazariy va

falsafiy jihatdan o‘rganilgan. Yuqoridagi olimlarning qadriyatshunoslikka qo‘shgan hissasi xilma-xil, ushbu sohada ahamiyatga molik xizmatlari ko‘p va biz ularning zamonaviy aksiologiya uchun qard-qimmatini inkor etmaymiz.

Qadriyatlar mavzusi ko‘hna va navqiron Sharq, uning tarkibiy qismi bo‘lgan Markaziy Osiyo va O‘zbekiston mutafakkirlari hamda olimlari uchun ham asosiy e‘tibor qaratilgan mavzu bo‘lgan. Qadriyatshunoslik tarixining eng teran jihatlari Xorazmiy, Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Najmiddin Kubro, al-Buxoriy, at-Termiziy, Yassaviy, Ulug‘bek, Jamiy, Navoiy, Mashrab, Bedil, Maxtumquli, Abay, Behbudiy, A.Avloniy kabi mutafakkir va olimlarning ijodida ham o‘z aksini topgan.

Qadriyatlar muammosining falsafiy-tarixiy tahlili zaminimizda yaratilgan qadimgi naqlar, rivoyatlar, afsona, hikoyat, dostonlarga, ya‘ni xalq og‘zaki ijodi namunalariga borib taqaladi. Xalq og‘zaki ijodida ko‘proq umumbashariy va umuminsoniy qadriyatlarga e‘tibor berilgan, ularning mohiyati, mazmuni turlicha talqin qilingan. Spetamen, Alpomish, To‘maris va Shiroq to‘g‘risidagi dostonlarda vatanparvarlik, xalq va yurt ozodligi uchun fidoiylik ruhi badiiy tasvirlangan. «Bu dostonlarni qadimgi yunonlarning «Iliada» va «Odiseya» dostonlari bilan qiyoslash mumkin».[1] Qadimgi odamlar borliq to‘g‘risida o‘ylaganlarida, afsona, hikoyat yoki dostonlar so‘ylaganlarida olamning qadri, uning cheksizligi, koinot va odamzod aloqalari, inson umrining ma‘nosi, mazmuni, maqsadi hamda botirlik, oqillik, hokisorlik, yaxshilik, vafodorlik, vatanparvarlik kabi qadriyatlarga izoh berganlar, hatto ularning ba‘zilarini ilohiylashtirganlar.

Mavzu metodologiyasi. Qadriyatlar mavzusi diniy dunyoqarashlar va ularning eng qadimgi shakllarida ham o‘z aksini topgan, har bir din o‘ziga xos ilohiy qadriyatlar tizimiga ega. Ular bir- birlaridan ana shu dinlarining asosiy kitoblari Qur‘on, Injil, Veda, Upanishad va boshqalarda muayyan ilohiy qadriyat tizimlari o‘z ifodasini topgan. Dinlarning tarixiy shakllari takomillashib borgani sari, ulardagi qadriyatlar tizimi ham yangi qirralarini namoyon qilib boravergan.

Ajdodlarimizning qadimgi kitobi Avesto diniy-falsafiy merosimizning eng yorqin namunasi, qadimgi xalqlarimizning umuminsoniy qadriyatlari yoritib berilgan asardir. Avesto zardushtiylarning muqaddas kitobi bo‘lganligidan, unda bu dinning qadriyatlar tizimi o‘z ifodasini topgan. Shu bilan birga kitobda umuminsoniy qadriyatlarga, ularning inson ma‘naviyati va amaliy faoliyati uchun ahamiyatiga katta o‘rin berilgan. Asarda yaxshilik, barkamollik, hurfikrlilik, insonparvarlik kabi xislatlar Axuramazda qiyofasi orqali ko‘rsatilgan. Kitob mualliflaridan biri Zaratushra (Zardusht) fikricha, odamlar yaxshilik, yorug‘lik kuchlariga ergashishi, yaxshilikni yomonlikdan, adolatni haqsizlikdan farqlab olishi, hayoti davomida Axuramazda tomonida bo‘lishi lozim. Insonning bu jarayondagi qadri esa, yaxshilikning g‘alabasi uchun kurashda befarq turmasligida, yashash tarzida, ma‘naviy qiyofasida, ijtimoiy faoliyatida o‘z ifodasini topadi.

Avestoda yurtimiz zaminida yashagan xalqlarning islomgacha bo‘lgan davrdagi tabiiy-ilmiy, ayniqsa, axloqiy qadriyatlarining rivojlanishi tarixiga oid g‘oyat o‘iqiz manbalar borki, ularni yanada chuqur o‘rganish lozim.

Qadriyatlar mavzusi «Moniy davri» (milodning III-IV asri, asoschisi Moniy 216-276 yillarda yashagan) falsafiy-ilohiy ta‘limotida ham yaqqol ifodalangan. Moniy fikricha ikki dunyo – «zulmat va ziyo dunyosi» mavjud, birinchisida adolatsizlik, zulm, zo‘ravonlik hukm suradi, ikkinchisi adabiy, yemirilmaydigan, doimiy qadriyatlar dunyosidir. Moniy ta‘limotida qadimgi zamonning asosiy qadriyatlari jamlangan, ularning umumiy tizim mifologiya, filosofiya, kosmogoniya, astronomiya va boshqa ijtimoiy-tabiiy bilim sohalari bilan bog‘liqlikda bayon qilingan. Qadriyatlar mavzusining izlari VI asrda yashagan Mazdak (51 yilda qatl qilingan) ta‘limotida ham ko‘zga tashlanib turadi. Afsuski, islom rasmiy dinga aylanganidan so‘ng bu izlar xiralashib qolgan, ularni izlab topish qiyinlashgan.

Markaziy Osiyoda qadriyatlar to‘g‘risidagi qarashlar rivojida VIII-XII asrlar katta ahamiyatga ega. Bu davrda arab istilosi amalga oshirilgan, islom rasmiy hukmron dinga aylangan, ijtimoiy-siyosiy hayotda muayyan tinchlik hukm surayotgan edi. Islom dini Osiyoda faqat arablarning dini bo‘lib qolmadi, u ko‘pgina sharq xalqlarining ham umumiy diniga aylandi. Alohida e‘tirof etish kerakki, Qur‘onda ta‘riflab berilgan ilohiy qadriyatlar xalqlarimiz tarixi va madaniyatiga nihoyatda katta ta‘sir ko‘rsatgan. Bu ta‘sirning ahamiyatini turlicha baholash, tahlil qilish mumkin, ammo uning o‘tmishda ham muayyan qadrga ega ekanligini inkor qilishning ilohi yo‘q. Zaminimizda yashagan har bir mutafakkir, olim, alloma ijodida islom dini ilohiy qadriyatlarining ta‘siri yaqqol sezilib turadi. Shu bilan birga islomning yurtimizda tarqalishi va arab itilosi davrida ko‘pgina milliy qadriyatlarimizning yo‘qotib yuborilganligini alohida qayd qilmoq kerak. Bu to‘g‘rida Beruniy «Qadimgi halqlardan qolgan yodgorliklar» asarida ўз фикрини билдирган.

Kezi kelganda yana shuni alohida ta‘kidlash kerakki, vatanimiz sivilizatsiyasining qadriyatlari arablar dunyosi madaniyatining rivojiga ham katta aks ta‘sir o‘rsatganligi shubhasiz. horazmiy, Forobiy, Beruniy, Ibn-Sino, Ulug‘bek kabi mutafakkirlar, al-Buxoriy, at-Termiziy, Kubro, Ahmad Yassaviy, Naqshband kabi ilohiyot ilmining zabardast allomalari, Lutfiy, Navoiy. Bobur, Bedil, Mashrab kabi zotlarning kamolotida nafaqat islom, balki sivilizatsiyamiz madaniyati va qadriyatlarining ta‘siri beqiyos. Ularning islomga, uni

zamona zayllari orasidan o‘tishi jarayoniga ta’sirlari to‘g‘risida maxsus tadqiqotlar olib borish mumkin. Zamonaviy islom ilohiyotchilarining al-Buxoriy asarlarini Qur‘ondan keyingi muqaddas kitoblar sifatida tan olayotganliklar, al-Buxoriy, at-Termiziy, Yassaviy va Naqshbandning qabrlariga muqaddas sajdagohlar sifatida sig‘inishlari bejiz emas! Manbalar yetarli bo‘lishiga qaramasdan yurtimiz sivilizatsiyasining islom dini rivojiga va azaliy islom mamlakatlarining madaniyati taraqqiyotiga aks ta’siri to‘g‘risida yozilgan asarlar haligacha yetarli emas, bu to‘g‘rida tadqiqotlar olib borish zaruriyati allaqachon yetilgan.

Islom dini yurtimizga kirib kelganidan keyingi davrlarda ichki urushlar nisbatan barham topgan, ijtimoiy hayotda nisbatan barqarorlik hukm surayotgan edi. Bu nisbiy barqarorlik davrida madaniy rivojlanish, ilm-fan hamda adabiyotning taraqqiyoti uchun imkoniyat ochildi. O‘sha davrning buyuk mutafakkirlaridan biri Muhammad Muso al-Xorazmiy xalifa al-Ma‘mun tashkil qilgan «Baytul xikma»da katta mavqega ega bo‘lgan. U ilgari surgan g‘oyalarda qadriyatlarining umuminsoniy jihatlari izohlangan. [2]

Xorazmiy olimning qadri, o‘tmishlari fikrlarini kelajakka hokisor yetkazib berishda, deb hisoblar edi. Mutafakkir quyidagicha yozadi: «O‘tmish davrlarda o‘tgan olimlar fanning turli tarmoqlari... sohasida asarlar yozish bilan o‘zlaridan keyingi keladiganlarni nazarda tutardilar... Ulardan biri o‘zidan avvalgilardan qolgan ishlarni amalga oshirishda boshqalardan o‘zib ketadi, uni o‘zidan keyin keluvchilarga meros qoldiradi, boshqasi o‘zidan avvalgilarning asarlarini sharhlaydi, bu bilan qiyinchiliklarni osonlashtiradi... o‘zidan avvalgilar haqida yaxshi fikrda bo‘ladi, takabburlik qilmaydi va o‘zi qilgan ishidan mag‘rurlanmaydi»[3]. Bu so‘zlar butun sharq olimlari uchun umumiy talab, kamolot mezon, hozirgi intellektual mulk egalari ma‘naviy qiyofasining asosiy xususiyati sifatida namoyon bo‘ladi.

Sharq madaniyati tarixida muhim o‘rin tutgan alloma Abu Nasr Forobiy (873- 959) ham qadriyatlarga katta e‘tibor bergan. Forobiyning qadriyatlar to‘g‘risidagi fikrlarini «Madina al-fozila» ta‘limotida yaqqol kuzatish mumkin. Qomusiy olim sifatida Forobiy fozil jamiyat to‘g‘risidagi ta‘limotida yuksak g‘oyalar, adolatli ijtimoiy munosabatlar qaror topgan davrda vujudga keladigan ma‘naviy-axloqiy qadriyatlarining umumiy tizimini izohlab bergan. Forobiy bunday jamiyatda diniy qadriyatlar ham muayyan ahamiyatga ega bo‘lishini, ammo unda kalom (teologiya) va fiqh (huquqshunoslik) vakillari kishilarning ma‘naviy-ahloqiy kamoloti uchun javob beradigan sohalarni boshqarishlari, ijtimoiy munosabatlarning asosiy sohalari esa faylasuf-hukmdorlar tomonidan boshqarib borilishini ta‘kidlaydi. Mutafakkir diniy qarashlar g‘oyaviy sohada eng asosiy ahamiyat kasb etgan o‘sha davrda, nafaqat Alloh g‘oyasini, balki inson, jamiyat va ilm-fan qadriyatlarini falsafiy bilimlarning asosiy mavzularidan biri sifatida qaray olgan dastlabki Sharq faylasuflaridan biridir.

Qadriyatlar mavzusini Abu Rayhon Beruniy (973-1048) ham chetlab o‘tmagan. Uning fikricha, ma‘naviy qadriyatlarining vujudga kelishi ijtimoiy munosabatlar, kishilarning yashash tarzi, moddiy ehtiyojlari, qiziqishlari, manfaatlari, talablari va maqsadlari bilan uzviy bog‘langan. Masalan, kishilar o‘rtasidagi hamkorlik odamlarning birlashish ehtiyojlari ko‘pligi, himoya qilish qurollari kamligi va dushmanlardan o‘zini himoya qilish zarurati tufayli vujudga kelgan. Beruniy hunar, savdo-sotiq, mamlakatlararo madaniy-ilmiy aloqalarni kuchaytirish, ijtimoiy hayotda ilm-fanni rivojlantirish, uning rolini oshirishning tarafdori edi. Shu bilan birga u arab bosqinchiligini, ularning yurtimiz madaniy yodgorliklarini yo‘qotish sohasidagi siyosatini qoralaydi, madaniy taraqqiyotda vorislikning zaruriy ekanligini ta‘kidlaydi.

Qadriyatlar muammosi Abu Ali Ibn Sinoning (980-1037) ham diqqat markazida turgan. Olim asarlarining katta qismi falsafiy muammolarga bag‘ishlab yozilgan, afsuski, ularning ko‘pchiligi (masalan, «Adolat» nomli falsafiy ensiklopediyasi, «Sharq falsafasi», «Yaxshi ish va gunoh» asarlari) bizgacha yetib kelmagan. Qadriyatlar muammosi Ibn Sinoning «Donishnoma», «Solomon va Ibsol» kabi bizgacha yetib kelgan asarlarida ham o‘z ifodasini topgan. Uning nazarida o‘z ibtidosini Allohdan olgan borliq va tabiat insonni o‘rab turuvchi abadiy makondir. Shu jihatdan uning qadri beqiyos, inson esa hamma boyliklarni tabiatdan oladi, undan o‘ziga davo topadi.

Ibn Sino inson, uni o‘z-o‘zini idora qilishi haqidagi fanlarning ahamiyatini to‘g‘ri ta‘kidlaydi [4]. Afsuski, Sharq falsafasida asosiy mavzulardan biri bo‘lgan bu yo‘nalishdagi fanlarga sobiq sovet davrida yetarli e‘tibor berilmadi, holbuki, bu borada yaxlit «Insonshunoslik» fanini rivojlantirish zaruriyati allaqachon yetilgan edi. Ibn Sino ma‘naviy-axloqiy qadriyatlarining ahamiyatiga ham katta e‘tibor bergan. Uningcha, odamning qadri boshqalar bilan hamkorligi, yaxshi ahloqiy fazilatlariga ega bo‘lishga intilishi, donologi, boshqalarga yaxshilik qila olishidadir.

Qadriyatlar mavzusining tahlilini xalqimiz hayotida katta mavqega ega bo‘lgan tasavvuf oqimining asosiy namoyandalari ilgari surgan qarashlarsiz tasavvur qilish qiyin.[5] Tasavvuf g‘oyat murakkab va serqirra diniy-falsafiy oqim bo‘lib, uning qadriyatlar tizimida eng asosiy o‘rinni Alloh, u bilan bog‘liq ilohiy qadriyatlar shariat, tariqat, haqiqat va ma‘rifat g‘oyalari egallaydi. Lekin tasavvuf falsafasini faqatgina ana shu jihatlar bilan ta‘riflashning o‘zi yetarli emas. Bu borada chet el islomshunoslari, sobiq sovet davri olimlarining asarlari anchagina. «Biroq hanuzgacha tasavvuf ta‘limoti batamom o‘rganilgan va uning tarixi,

dunyoqarashi xususida aniq, yaxlit xulosalar chiqarilgan, deb ayta olmaymiz».[6]

Biz tasavvuf oqimini atroflicha tavsiflamoqchi emasmiz, bunga ishimizning hajmi imkon bermaydi. Ammo mavzuning tarixi nutqdan nazaridan quyidagi mulohazani bayon qilmoqchimiz. Qadriyatlar muammosining yurtimizga tegishli falsafiy-tarixiy tahlili Xorazmiy, Forobiy, Beruniy, Ibn Sinolar merosi bilangina chegaralanib qolmaydi. Uning Al-Buxoriy, At-Termiziy, Najmiddin Kubro, Ahmad Yassaviy, Naqshbandiy kabi zabardast namoyondalari bo‘lgan tasavvuf ta’limotiga ham to‘g‘ridan-to‘g‘ri aloqasi bor. Shu bilan birga jahon madaniyatiga bebaho durdonalar qo‘shgan Hofiz, Sa‘diy, Jomiy, Navoiy kabi allomalarning bu boradagi qarashlarini tilga olmay bo‘ladimi? Ularning butun jahonga mashg‘ur bo‘lgan «Saodatnoma», «Guliston» va «Bo‘ston», «Bahori-ston», «Xamsa» abi ma‘naviy qadriyatlarimizning tamal toshlarini qo‘ygan asarlarining har biriga alohida tadqiqotlarni bag‘ishlash mumkin. O‘tmish madaniyatining hassos namoyandalari Mansur Xalloy, Boyazid Bistomi, Imodiddin Nasimi, Boborahim Mashrablarning dunyoviy, ma‘naviy-axloqiy qadriyatlarga munosabati, bu boradagi butun Sharq xalqlari orasida mashhur bo‘lgan qarashlari to‘g‘risida ham shunday fikrni aytish mumkin.

Yuqorida nomlari tilga olingan asarlarga kelganda esa dunyoda ularga qiyoslaydigan, ma‘naviy-axloqiy qadriyatlarining umumiy tizimlari izohlangan kitoblar barmoq bilan sanarli. Ushbu an‘ana yurtimiz madaniyati tarixida aslo to‘xtab qolgani yo‘q va bu borada A.Donishning «O‘g‘illarga nasihat» (XIX asr oxiri), A.Avloniyning «Turkiy guliston yoxud axloq» (XIX asr boshlari) asarlarini eslash kifoya. Holbuki, bu ikki keyingi asar ham shu sohada o‘nlab kitoblar jumlasiga kiradi.

Tasavvufning eng asosiy namoyandalaridan biri A.Yassaviy (1105-1166) diniy, ma‘naviy-ahloqiy qadriyatlarining o‘sha zamonga mos keladigan tizimining namoyon bo‘lishi va amal qilish shartlarini islom dini nuqtayi nazaridan ta’riflab bergan. So‘fiylik asoslarini targ‘ib qiladigan «Devoni hikmat» majmuasida A.Yassaviy ma‘naviy qadriyatlarining asosiy shakllari – poklik, hayo, bardosh va sabr-qanoat, chidam, beozorlik, hokisorlik kabi xislatlarga ta’rif bergan. Sovet davrida Yassaviy qarashlari tanqid qilinar edi. Aslida, Yassaviy tariqati Sharq xalqlari orasida keng tarqalgan, madaniy merosimizga juda katta ta’sir ko‘rsatgan. Bizningcha, Yassaviy ta’limoti va tasavvufning ma‘naviy qadriyatlari mo‘g‘ul istilosidan ozodlikka erishish, Temur davlatini o‘rnatish, unda siyosat yuritishdagi asosiy va yetakchi g‘oyalardan biri vositasini o‘tagan. Bundan tashqari, bu ta’limot mo‘g‘ullar istilosidan oldingi davr qadriyatlarini, temuriylar davri bilan bog‘laydigan ma‘naviy asoslardan biri bo‘lganligi shubhasiz.

Qadriyatlar muammosi tahlilida naqshbandiya taroqati, Bahouddin Naqshband (1388-yilda vafot etgan), Xo‘ja Ahror (1409-1492) va Husayn Voiz Koshifiy kabi ilohiyot ilmi allomalari ilgari surgan g‘oya va qarashlarning ham o‘z o‘rni bor. Naqshbandiya tariqati Sharqda keng yoyilgan, A.Jomiy, A.Navoiylar va boshqa mutafakkirlar ham unga chuqur hurmat bilan qaraganlar. Navoiy «Xoja Bahouddin Naqshband» nomli asar ham yozgan. Naqshbandiylikning vujudga kelishida Yassaviy ta’limotining ta’siri sezilib turadi. Ammo naqshbandlik tariqati o‘zining ko‘pgina jihatlari bilan boshqa oqimlardan farq qiladi. Naqshbandiyada Alloh visoliga yetish uchun dunyodan voz kechish yoki tarki dunyo qilish emas, balki «qo‘l ishda, ko‘ngil Allohda» bo‘lmog‘i, poklik, hayo, kamtarinlik komil insonning asosiy fazilatlarini bo‘lishi lozimligi uqtiriladi.

O‘rta asrlardagi siyosiy qadriyatlar talqinida Amir Temurning, umumbashariy qadriyatlarining ilmiy tahlilida Ulug‘bekning qarashlari katta o‘rin tutadi. Podshohlar, hukmdor va siyosiy arboblarning axloq-odob talablari, davlat va siyosat yuritish san‘ati bayon qilingan «Temur tuzuklari»da ijtimoiy-siyosiy qadriyatlarga katta ahamiyat berilgan, asar Sharqda va G‘arbda mashhur bo‘lgan, ko‘p marta chop etilgan. Unda siyosatdonning yurish-turishi, siyosat bobidagi faoliyati, xalq, qo‘shin, ularmolar, arkoni-davlat va boshqalarga munosabati uchun asosiy mezon bo‘ladigan siyosiy qadriyatlar o‘sha zamon nuqtayi nazaridan bayon qilingan. Temurning tariximizdagi o‘rni va mamlakatni ozod qilishdagi xizmati katta. Uning mohir davlat arbobi, tajribali siyosatdon sifatidagi o‘git va nasihatlar keyingi davrning siyosiy arboblari uchun qo‘llanma bo‘lib xizmat qiladi.

Umumbashariy qadriyatlar tahlilida Ulug‘bek-ning fikrlari ham o‘ziga xos o‘rin tutadi. U o‘z atrofiga Qozizoda Rumiy, Ali Qushchi kabi mutafakkirlarni to‘pladi, ular bilan birga umumbashariy qadriyatlar, koinot sirlari, unda ro‘y berayotgan jarayonlarning ahamiyatini o‘rganish borasida o‘z zamonasidan ilgarilab ketdi. Sirasini aytganda, ular nafaqat umumbashariy qadriyatlarni tadqiq etdilar, balki ilm-ma‘rifat, haqiqat, ziyolilik, fozillik kabi umuminsoniy qadriyatlar-ning turli xususiyatlarini izohlab berdilar. Ulug‘bek akademiyasining faoliyati o‘rta asrlar ilmiy hurfikrliligining eng yaqqol namunalaridan biridir, u boshchilik qilgan olimlar esa koinot va yulduzlarni inson uchun abadiy makon bo‘lgan olamning bashariy qadriyatlari sifatida tushunganlar va tadqiq qilganlar.

Yurtimiz madaniyatida o‘chmas iz qoldirgan buyuk mutafakkir Alisher Navoiy (1441-1501) o‘zining asarlarida qadriyatlar masalasiga katta e’tibor bergan. Uning fikrlari ham tasavvuf ta’limoti bilan bog‘liq. Ushbu ta’limot faqat Navoiy emas, balki Sa‘diy, Jomiy kabi boshqa o‘rta asr mutafakkirlarining qarashlariga

ham ta’sir ko’rsatgan.

Navoiyning odil jamiyat to’g’risidagi qarashla-rida umumijtimoiy qadriyatlar tizimi, komil inson ta’limotida esa eng yetuk inson qiyofasiga xos shaxsiy qadriyatlar tizimi ta’riflangan. Bunda ikki qadriyatlar tizimining aloqadorligi yaqqol ko’rinib turadi. Mutafakkirning ma’naviy qadriyatlar to’g’risidagi g’oyalari bugungi mustaqillik sharoitida katta ahamiyat kasb etmoqda.

Alisher Navoiyning vafotidan besh-olti yil o’tar-o’tmas, mamlakatda hukmronlik qilgan temuriylar davlati tanazzulga uchradi, uning o’rniga Shayboniyxon davlati tuzildi. Ammo oradan ko’p o’tmay, Shayboniyxon vafotidan (1510-yildan) keyin, bu yerda markazlashgan davlat parchalanib ketdi. Avval Xiva xonligi va Buxoro amirligi, so’ngra Qo’qon xonligi vujudga kelda. Uch yuz yildan oshiqroq davrni o’z ichiga olgan bu jarayon xonlik, amirlik, turli sulolalar, urug’lar o’rtasidagi urushlar, tinimsiz ziddiyatlar orqali kechdi. Yaxlit sivilizatsiyamizning hamjihatligini ta’minlaydigan umumiy qadriyatlar tizimidan darz ketdi.

Kezi kelganida shuni alohida ta’kidlash kerakki, yurtimizda ana shu davrga kelib islomning ilohiyot ilmi ham bir qadar tanazzul davrini boshidan kechirdi. Shu bilan birga islomga xos qadriyatlar sistemasining yangi zamonga mos qirralarini ochib bera oladigan, shon-shuhrati bilan butun islom dunyosiga tanilgan Al-Buxoriy, at-Termiziy, Yassaviy, Naqshband kabi ilohiyot ilmining zabardast teran fikr egalari bilan tenglashadigan mutafakkirlarni bu davr tarixidan topish qiyin.

Bu davrda Yusuf Qorabog’iy, Bedil kabi mutafakkirlar ijod qildilar. Hassos shoir va mutafakkir B.Mashrab (1657-1711) ana shu davrda yashadi. Tasavvufning ko’pgina ilg’or namoyandalari qatori Mashrab ham islomning qadriyatlar tizimini va Alloh g’oyasini butunlay inkor etmaydi. Ammo g’oyaviy ustozlari Boyazid Bistomiy, Mansur Xalloy va Imodiddin Nassimiylarning izidan borganligidan, u bir qator umuminsoniy qadriyatlarni, ularning o’rni va ahamiyatini o’ziga xos talqin qiladi. Bu o’ziga xoslik islom paydo bo’lganidan keyin ming yil o’tishi, hayotda o’zgarishlar bo’lishiga qaramasdan, ba’zi din arboblarning islom qadriyatlari sistemasidan eskicha, o’z manfaatlari yo’lida foydalanishlariga nisbatan tanqidiy munosaba tarzida namoyon bo’ladi.

Mashrab ko’pchilik o’rganib qolgan ma’naviy «qolip»larga sig’maydigan murakkab zotdir. Uning qalandarligida – olam sirlaridan xabardor faylasuf, isyonkorligida islom qadriyatlarining zukko bilimdoni, sodda hayot tarzida xalqqa donolarcha yaqinlikni kuzatish mumkin. «O’zining butun umrini haqiqatga yetishish yo’lida sarflagan Mashrabning bevafo olamda ma’naviy tubanlik, razolat, aqliy najosatga botgan insonlarga – podshodan tortib qozigacha, soxta oliu vafosiz obidgacha, o’g’ridan tortib nobop dehqongacha bo’lgan nafrat-g’azabi, haq ishqiy yo’lidagi sobit imoni, odilparvar va odamparvarligi, el-ulus umidlarining ifodasi yanglig’ tobora majozlashib, afsonaviylashib borgan».[7]

XIX asrning o’rtalariga kelib, amirlik va xonliklarga bo’linganligiga qaramasdan, mustaqil yashagan Turkiston, Chor Rossiyasi tomonidan bosib olindi, yurtimiz imperiyaning mustamlakasi bo’lib qoldi. Bu davrga kelib ma’rifatparvarlik g’oyalarini A.Donish (1827-1900), Sattorxon (1843-1906), Furqat (1858-1909), Muqimiy (1859-1903) va boshqalar keng targ’ib qildilar. Ularning asarlarida sharqona qadriyatlar, ilpparvarlik, insonparvarlik g’oyalari kuylandi. Bu A.Donishning «O’g’illarga nasihat» asarida yaqqol ko’zga tashlanadi, unda ma’naviy qadriyatlar, axloq talablari va ziyolilikning inson kamolti uchun ahamiyati bayon qilingan. XIX asrning oxirlari va XX asr boshlarida yurtimizda «qadimlar» va «jadidlar» oqimlari vujudga keldi. Hayotda ro’y berayotgan turli o’zgarishlarni o’rganish, umummilliy qadriyatlarimizni jaxon taraqqiyoti talablari nuqtayi nazaridan tahlil qilish borasida Ismoilbey Gaspirali, M.Behbudiy, So’fizoda, Saidrasul Aziziy, Munavvarqori, Abdulla Avloniy, Cho’lpon, Fitrat kabi ilg’or kishilar katta yutuqlarga erishdilar. Qadriyatlar bilan bog’liq muammolar eadidlarning diqqat markazida turgan, ular sharqona qadriyatlarining tahlili borasida ham qimmatli fikrlarni bayon qilganlar. Bu borada Abdulla Avloniy (1878-1937) alohida o’rin tutadi. Uning «Turkiy guliston yoxud ahloq» kitobida o’ziga xos ma’naviy qadriyatlar tizimi ta’riflab berilgan. Asarda fatonat, nazofat, g’ayrat, riyozat, shijoat, qanoat, ilm, sabr, intizom, miqyosi nafs, vijdon, vatanni sevmok, haqqoniyat, nazari ibrat, iffat, hayo, idrok, zako, lafz, iqtisod, viqor, itoat, sadoqat, adolat, muhabbat, avf kabi qadriyatlar — «yaxshi xulqlar» degan umumiy nom ostida tahlil qilinadi. «Yomon xulqlar»ga esa g’azab, jaholat, razolat, adovat, hasosat, g’iybat, haqorat, hasad, zulm kabi xususiyatlar misol bo’ladi. Agar ushbu asarda tilga olingan qadriyat nomlariga diqqat qilinsa, o’sha davrda yurtimizda ma’naviy tushunchalarning ko’lami qanchalik keng bo’lganligini, tilimizning naqadar boyligini kuzatish mumkin. Yuqoridagi atamalar orasida biz allaqachon esimizdan, tilimizdan va balki dilimizdan ham chiqarib yuborgan tushunchalarga duch kelamiz. Tarixning g’ildiragi g’ayri turkiy aylanib, bizni necha o’nlab yillar ulkan merosimizdan judo qilgani, rasmiy ma’naviyat sohasini sharqona qadriyatlar tizimi emas, balki quruq shiorlar egallab olganligi kishini achintiradi xolos. «Turkiy guliston yoxud ahloq» darslik sifatida bitilgan va unda sharqona ta’lim-tarbiyaning mazmuni, asosiy talablari ham ta’riflab berilgan bo’lib, bu kitob xalqlarimiz madaniyatiga yanada kattaroq ta’sir ko’rsatishi mumkin edi. Afsuski, 30-yillarda

boshlangan siyosiy jarayonlar Avloniyalar avlodining boy merosini o‘z domiga tortdi. Kitobning taqdiri ham shunday kechdi, u ta’qirlab qo‘yildi, hatto kutubxonalardan ham topish qiyin bo‘lib qoldi. Faqat respublikamiz mustaqil bo‘lganidan keyingina uni chop etish («O‘qituvchi» nashriyoti, 1992-yil) imkoni tug‘ildi. Ana shunga o‘xshash fikrni M.Behbudiy, So‘fizoda, Cho‘lpon, Fitratlarning asarlari to‘g‘risida ham aytish mumkin.

Xulosa. Demak, yurtimizda qadriyatlar mavzusi o‘zining o‘tmishiga ega, uning ildizlari esa qadim zamonlarga borib taqaladi. Qadriyatshunoslik tarixining asl durdonalari nafaqat G‘arbdan, balki Sharqdan ham qidirilmog‘i lozim. Qadriyatshunoslik faniga yurtimiz tarixida o‘z o‘tmishiga ega bo‘lgan bilimlar sohasi sifatida qarash va mamlakatimizda bu fanning zamonaviy rivojlanishini belgilaydigan asoslar juda ko‘p. Bugungi kunda Tarbiyaviy ishlar metodikasi fanini o‘qitish jarayonida yoshlarga qadriyatshunoslikning zamonaviy yondashuvlari asosida ta’lim tarbiya berish, xalqaro tajribalar integratsiyasini qo‘llash orqali bo‘lajak o‘qituvchilarning ham kasbiy, ham shaxsiy kompetentligini oshirish imkonini beradi.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekistonda ijtimoiy-falsafiy fikrlar tarixidan. – T.: O‘zbekiston, 1995. 6-bet
2. Файзуллаев А.Ф. Научное творчество Мухамеда ал-Хоразми. – Т.: Фан, 1983 (китобда ал-Хоразмий ижодига бағишланган манбалар берилган).
3. Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy. Tanlangan asarlar. – T.: Fan, 1983. 59-bet.
4. Abu Ali Ibn Sino. Tib qonunlari. 1 kitob. – T.: Meros, 1993. 5-bet.
5. Komilov N. Tasavvuf yoki komil inson axloqi.–T.:Yozuvchi, 1996. 276-b.
6. O‘rta Osiyo xalqlari hurfikrliligi tarixidan. – T.: Fan, 1990. 104-bet.
7. Qissai Mashrab. – T.: Yozuvchi. 1992. 172-b.
8. Hakimova N. S. Boshlang ‘ich sinf tarbiya darslarida kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan ta’limning pedagogik-psixologik asoslari //Analysis of world scientific views International Scientific Journal. – 2023. – T. 1. – №. 8. – С. 151-158.
9. Хакимова Н. С. Особое значение формирования социально-правовых компетенций у студентов на образовательных уроках //Научный Фокус. – 2023. – Т. 1. – №. 2. – С. 1142-1147.
10. Хакимова Н. С. Использование творческо-образовательных игр в формировании социально-правовых компетенций у учащихся на уроках начального класса //Научный Фокус. – 2023. – Т. 1. – №. 2. – С. 1205-1211.
11. Hakimova N. Madaniyatshunoslik yondashuvi asosida bo ‘lajak o ‘qituvchilarni boshlang ‘ich sinf o ‘quvchilarining ijtimoiy va huquqiy kompetensiyasini shakllantirishga tayyorlash //Science and innovation. – 2023. – Т. 2. – №. Special Issue 9. – С. 207-210.
12. Hakimova N. Formation Of Social-Legal Competences Of Students In Primary Class Education Lessons //Science and innovation. – 2023. – Т. 2. – №. B2. – С. 138-140.